

ХУДОЖНІЙ ДОСВІД ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

УДК 821.161.2.09

Василь Марко, Олександр Киян

ПОЕМА ПАВЛА ТИЧИНИ «ПОХОРОН ДРУГА»: ПРОДОВЖЕННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Аналізується поема П. Тичини «Похорон друга» — один із знакових творів поета періоду війни; розглядаються жанрові особливості, образ ліричного героя — основи естетичної та ідейної єдності твору, особливості композиції, сюжету, повторів як способів утвердження ідеї безсмертя.

Ключові слова: структура, ліричний герой, патріотизм, гуманізм, філософські основи, асоціації, ритміка, трагічний, алегоричний.

Анализируется поэма П. Тычины «Похорон друга» — одно из знаковых произведений поэта периода войны; рассматриваются жанровые особенности, образ лирического героя — основы эстетического и идейного единства произведения, особенности композиции, сюжета, рефренов как путей реализации идеи бессмертия.

Ключевые слова: структура, лирический герой, патриотизм, гуманизм, философские основы, ассоциации, ритмика, трагический, аллегорический.

The article deals with the analysis of P. Tychnyna's poem «The funeral of the friend» which is one of the most remarkable works of his. The paper deals with genre features, the lyrical character which is the integral parts of the entity of the poem. The peculiarities of the Composition, plot and repetitions as the ways of the embodiment of immortality are studied.

Key words: structure, lyrical character, patriotism, humanism, philosophical foundations, associations, rhythm, tragic, allegorical.

Написана 1942 року в Уфі поема «Похорон друга» була визнана видатним явищем у творчості П. Тичини та й в усій українській літературі воєнного часу. «Ідейно-художнім ядром поетичних творів, написаних у роки війни і зібраних у книгу «Перемагать і жить», є поема «Похорон друга», — писав С. Шаховський. — Вона включила в себе всю проблематику, яка хвилювала поета, вона є новим типом синтетично-філософської поеми» [7, с. 168]. До речей, гідних великого таланту П. Тичи-

ни, відніс поему «Похорон друга» В. Стус у вистражданому нарисі про поета «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)» (1971–1972) [3, с. 90]. У нещодавно надрукованій статті «Поєма Павла Тичини «Похорон друга» крізь призму тоталітарної естетики» (2009) В. Хархун висловила думку про «осібне місце» поеми в «тоталітарній творчості поета...» [6, с. 52]. Авторка глибоко аналізує твір, зосереджуючись на його ідеологічних аспектах і на тезі: «У поемі «Похорон друга» присутні «два Тичини» [6, с. 52]. Воднораз хочу наголосити, що в поемі цінними є не тільки повернення до художньої практики періоду «Сонячних кларнетів», а й чимало знахідок, які, на жаль, не переросли в нову якість творчості поета. Ці художні знахідки потребують системного розгляду, про що йтиметься далі.

Поєма «Похорон друга» народилася з духовного досвіду поета періоду воєнного лихоліття. Окрушини думок того часу П. Тичина зафіксував у щоденникових записах. У запису без дати серед ідеальних рис радянської людини поет називає патріотизм, готовність на жертви [4, с. 128]. А 17 серпня 1941 року уже в Уфі додасть: «Ненависть до ворогів» [4, с. 129]. У записах, зроблених 1942 року в Уфі, П. Тичина торкається і творчих принципів: сьогодні країна чекає від поета насамперед синтезу [4, с. 130]. 9 вересня 1942 року по дорозі до Москви поет записує: «Хоч і маленький рівчак із водою, а раз через нього проходить залізниця, то міст однаково великий треба. Така вже природа залізниці. Так і з великим талантом: як скоро щось невелике стане на путі його совісті — ух! цілі мости в душі його тоді возводяться...» [4, с. 131]. Отож про синтез як державне замовлення, реалізований у поемі «Похорон друга», автор думав задовго до її написання. Так само серйозно говорить П. Тичина про подолання конфліктів у душі/ совісті поета навіть тоді, коли їхні причини незначні. Чим перейняті наведені записи — самоусвідомленням чи самозастереженням? Що вони провіщали — творчу радість чи саморегуляцію? Хтозна. Але радіймо здобутому. Будьмо разом з генієм. Хоча дійсність, у т.ч. й творча, була складнішою і болючішою. Такі сигнали посилають нам щоденникові записи П. Тичини 1940–1942 років.

Поема «Похорон друга» оригінальна за жанровими ознаками, зумовленими різними жанротвірними чинниками. У поемі переважає ліричне освоєння матеріалу, на передній план виходять думки й переживання ліричного героя, котрий духовним рівнем зближується з автором. Думки й переживання ліричного героя органічно входять до структури твору; «синтез філософічності й ліризму», стверджують О. Губар і Л. Чернець, — одна з основних ознак поеми [1, с. 184]. Динаміка думок наклала відбиток на композицію твору. Український композитор П. Козицький ще 1943 року відзначив риси музики в структурі й образно-словесній системі поеми. Це дало підстави назвати «Похорон друга» «Реквіємом» [2]. Поемі наскрізь переймає трагічний пафос. Але це не тотальний трагізм, характерний для екзистенціалізму. Поет знаходить оригінальні засоби протиставити трагізму оптимізм шляхом героїзації й міфологізації образів і ситуацій.

У центрі поеми образ ліричного героя. Він наділений ідеальними рисами, які П. Тичина визначив у щоденникових записах патріотизмом, гуманізмом, ненавистю до фашистів. Ліричний герой переймається чужим горем. Почувши траурну мелодію, без роздумів приєднався до похоронної процесії, на цвинтарі допомагав нести труну. Йому близька туга матері й дружини незнайомого воїна: «Упала з криком жінка... І друга вслід зайшлась — та не плачем, а реготом ридання...»¹ [5, с. 60]. Степана (так звати солдата, котрого хоронять) «за Україну замучено» [с. 60]. Цей штрих робить його ще ближчим ліричному героєві, котрий незнайомого Степана ставить поруч із другом Ярославом, який також поліг на фронті.

Ліричний герой живе одним ритмом із життям народу. Цей ритм порушено війною, яка зачепила всіх: перебої передано численними перенесеннями в картинах побутового рівня життя і в мовленні ліричного героя. Ось опис вечора, коли відбувається похорон Степана: тиша; вона тривожна. Фронт далеко, але й тут відчувається його зловісне дихання:

---

¹ Далі при посиланні на це видання у квадратних дужках зазначаємо лише сторінку.

Упали сумерки. Оркестр замовк,
І стало тихо... Рота Всеобуча
назустріч нам прийшла. Повезли он
білизну в госпіталь на санях. Діти
з собакою пробігли. В хриплий тон
загод загув і стих. Взяло стемніти [с. 58].

Ліричний герой тонко сприймає природу. Щоб це передати, автор широко використовує синкретичні епітети, порівняння на основі несподіваних асоціацій. Поруч стоять епітети «синій сніг» [с. 55] і «синій плач» [с. 55–56]. Але вони належать до різних видів: перший — граматичний; другий — синкретичний. У виразі плач «припадав зеленим до ялин» [с. 56] епітет *зеленим* — також синкретичний. Динаміка художнього мислення поета виявляється і в тропях, побудовах на несподіваних асоціаціях. Філіпіка автора на адресу гітлерівців завершується алегоричними образами *собаки* і *вовка*, які розташовані за формулою висхідної градації:

Собаці благородство не pomoже, —
Тим більше *вовку*.

І тут же образ *вовка* включено до оригінального порівняння:

...Мов на лапах *вовк*, —
На заході оширилась туча [с. 58].

У таких тропях відгукується образний світ молодого П. Тичини як геніального поета; на рівні розширення семантики слів оприявнюється погляд П. Тичини на світ як глибинну єдність.

Образ ліричного героя — основа ідеологічної та естетичної єдності поеми. Герой осмислює філософські основи трагічної доби. П. Тичина коректно переходить від багатоаспектності освоєння життя до багатошаровості тексту, що надає оригінальності композиції твору. Складники цих шарів окреслюються різними принципами, але не замінюють один одного. Один аспект тексту формується навколо проблеми життя і смерті, освоєння якої (проблеми) відбувається на раціональному й емоційному рівнях. Через образ лірич-

ного героя автор активізує провідну ідею твору — ідею *безсмертя*, яку доцільно розглядати на трьох рівнях: сюжетно-предметному, алегоричному й філософському, — де вона має відмінне формулювання. У тексті розрізняються картини за ступенем правдоподібності: реальні (міметичні) і уявні (спогоди, сон). Ідеологічна й естетична проникливість ліричного героя виявляється в афористичності його мовлення: «Усе міняється, оновлюється, рветься» [с. 56], «Усе в нові на світі форми переходить» [с. 58], «Закони материнства не перемінить» [с. 59] тощо.

Поєднання в «Похороні друга» елементів світосприймання молодого П. Тичини й досвіду бачення дійсності й людини, здобутого в роботі над поемою «Сковорода», дало нову художню якість, що виявилось насамперед у майстерності композиції, динамічних формах викладу, ритміці поетичного мовлення.

Автор винахідливо будує сюжет поеми, виділяючи подієву й ліричну лінії. Подієва пов'язана з участю ліричного героя в похороні незнайомого солдата. Лірична лінія передає емоційне ставлення автора до чужої трагедії, до всенародного горя, яке принесла війна. Ці лінії ідуть паралельно, хоча й не завжди синхронно. Взаємодіючи, вони передають динаміку внутрішнього стану ліричного героя — людини-гуманіста, котра без зовнішньої спонуки увійшла до тривожної ситуації і прийняла чуже горе у свою душу.

Нескладний подієвий сюжет завдяки багатству духовного досвіду автора поєднався з уявними картинами життя й похорону друга Ярослава; із наскрізною думкою-повтором, яка своїм філософським спрямуванням протистоїть смерті як явищу трагічному; з алегоричними роздумами, в яких автор, відштовхуючись від дійства реального похорону, намагається знайти рівновагу між суперечливими концептами *сонце — тьма, мати — зм'я, хаос — тонкий лад, глина — скульптор*.

Усі смислові шари поеми переймає ідея безсмертя. Цікаве тлумачення цього аспекту твору запропонувала В. Хархун: «Ідея безсмертя — ключовий момент твору [...] вона є наслідком і щиролюдського вболівання, яке спричинене смер-

тю друга, і прагненням протистояти смерті, і тоталітарними ідеологемами» [6, с. 52]. На сюжетно-предметному рівні ідея безсмертя тримається на спогадах ліричного героя про друга Ярослава, образ якого подано засобами героїчного епосу, звучить вона в словах промовця на цвинтарі, присутня у сні ліричного героя, коли він бачить Степана і Ярослава живими. Утверджується життя як противага смерті публіцистично: у вирокі фашизму «І мертвому тобі — живих нас не убить» [с. 62], у певності перемоги народу «Ще будемжити ми — і ти, і я» [с. 63]. Чи досить цих морально-ідеологічних опор, щоб на сюжетному рівні нести ідею безсмертя? Що можна протиставити численним втратам на фронті, порушеному ритму життя, позначеному численними фігурами перенесення? П. Тичина знайшов альтернативу — *пам'ять*. Індивідуальну і народну. Так можна конкретизувати ідею безсмертя на *сюжетному* рівні.

Із сюжетним рівнем утілення ідеї безсмертя найтісніше пов'язаний ліричний відступ, побудований на алегоричних образах-концептах. У цьому роздумі П. Тичина намагався семантично поєднати конкретику похорону «І кожен день, і кожну ясну годину / розгортається й закривається земля» [с. 58] із загальною картиною світу, побудованою на казкових образах, «І перемелює вона в зубах людину, / як випадкова із хаосу змія» [с. 58]. Водночас автор заперечує панування в світі хаосу, протиставляючи йому «тонкий лад»; пропонує оптимістичний варіант попередньої формули: «Й сама земля — не є змія, а рідна мати...» [с. 59].

Алегоричний роздум поставлений автором у центрі тексту. До нього стягнуто рядки, насажені оптимізмом «Усе в нові на світі форми переходить...» [с. 58]; «Усе міняється, виліплюється, мнеться...»; а завершується роздум ідеологічним афоризмом: «Усе підводиться, встає росте, сміється, / і мертвому тобі — живих нас не убить» [с. 59]. Автору йшлося про зближення ідеологічного й філософського рівнів твору. Як наслідок, художнє мислення в поемі все більше переходить на раціональну основу, а поетичне мовлення вичахає на ідеологічних вітрах.

І все ж глибинне залягання ідеї безсмертя втримує авторський роздум на позиції органічної частини поеми. Ідея безсмертя в роздумі не зводиться до словесних формул. Вона тяжіє до ритму. У сюжетній частині ми бачимо багато фігур перенесення як знаків порушення природного руху життя. В алегоричному роздумі їх зовсім немає. Це спонукає дещо несподівано формулювати ідею безсмертя в цьому фрагменті тексту: за умов, коли трагедії війни руйнують здорову ходу життя, тільки *думка* здатна зберігати природний ритм і утверджувати ідею *безсмертя*.

Композиційно-стильовою знахідкою П. Тичини в поемі «Похорон друга» стали повтори. *Перший* — філософсько-раціоналістичний. Він провідний. Розбитий на рядки, він проходить через весь текст поеми як акцентований мотив; взаємодіє з індивідуальним трагізмом і протиставлений йому. *Другий* повтор — психологічно-емоційний. Він засвідчує причетність ліричного героя до чужої трагедії.

В алегоричному авторському відступі подано сам *процес думання*, через те на перший план виходить динаміка думки і *пошук правди*. У повторах філософські висновки мають завершений вигляд. Варіюються лише трагічні й оптимістичні акценти.

Філософський повтор перший раз подано наприкінці експозиції. Ліричний герой почув звуки траурного маршу. Його реакція на ті звуки особлива — реакція музиканта, який відчув неузгодженість тональностей у музиці, що заповонила весь простір. У проміжок між складниками перенесення вривається перший фрагмент філософського повтору:

Усе міняється, оновлюється, рветься,
у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є,
замулюється мулом, порохом береться,
землі сирій всього себе передає [с. 56].

Складається враження, що ці думки як результат воєнної досвіду ліричного героя жили в його свідомості ще до того, як він почув траурний марш. Тому вони сповнені трагізму, як саме життя за війни. Трагічні рядки будуть повторюватись аж до алегоричного роздуму, коли єдиний у першій частині по-

еми рядок, який стверджує одвічний закон колообігу, стане початком алегоричного роздуму: «...усе в нові на світі форми переходить» [с. 57, 58]. Після роздуму оптимістичні варіанти рядків повтору будуть превалювати в тексті: «знов зеленим з-під землі встає» [с. 59]; «Усе підводиться, встає, росте, сміється» [с. 61]. Система філософських повторів (дев'ять фрагментів) створює в поемі інтелектуальний супровід картин, що постають перед ліричним героєм. Зрештою ці повтори вписують індивідуальну трагедію в загальний закон, що утверджує ідею *безсмертя як вічний рух життя*.

Після першої строфи філософського повтору автор подає початок психологічного повтору (їх у поемі чотири):

Над ким ті сурми плакали?
Чого тарілки дзвякали?
І барабан як в груди бив —
хто вік свій одробив? [с. 56].

Запитання повтору переводять увагу ліричного героя з філософської орбіти, на якій формувались думки автора у кризових умовах війни, на психологічний рівень, де перебувають індивідуальні долі та індивідуальні трагедії. І справді, після психологічного повтору ліричний герой наздоганяє похоронну процесію і згадує прощання з другом Ярославом ще до війни, згадує його подвиги на фронті й героїчну смерть.

Ліричний герой уявляє труну Ярослава. А перед ним хитається реальний катафалк, на якому везуть труну незнайомого солдата Степана. Дві труни — то два символи пам'яті про героїв, котрі загинули за волю країни. На другому шаблі ситуація знімає актуальність психологічного повтору. Слова залишились ті самі, що й на першому шаблі, але їхній зміст інший. Запитання стають зайвими: «...хіба потрібно тут питати?» [с. 57]. У труні лежить оборонець країни. На такому ідеологічному рівні відбулося зближення ліричного героя і незнайомого солдата, якого хоронять.

Утретє психологічний повтор звучить після похорону, тобто після подієвої кульмінації й розв'язки. Повтор завершується відповіддю на запитання попередніх строф: «*ми* славно вік свій одробив» [с. 61]. Цей рядок — то лірична розв'язка.

А водночас і крок до осягнення моральної закономірності: за займенником *ти* може стояти будь-хто. Ситуацію ускладнює внутрішній жест ліричного героя: «...Й виплакався ж я!» [с. 61]. Наприкінці поеми внутрішній жест ліричного героя змінить свою спрямованість, виявивши тугу героя за Україною — мотив, характерний для багатьох творів воєнного часу: «І так схотілось до Дніпра-Славути!» [с. 63]. Зміниться й сам повтор, яким поет завершує поему:

І було чути —
як сурми *там десь* плакали,
тарілки *тихо* дзвякали,
і барабан все *глухо* бив:
— Ти славно —
вік —
одробив... [с. 63].

П. Тичина тонко передав затихання повтору (*там, десь, тихо, глухо*). Болісною тишею завершується прощання живих із мертвими, освячене пам'яттю.

Філософський і психологічний повтори по-різному присутні в тексті поеми. Філософський повтор увійшов до неї багатьма фрагментами. Різні за пафосом, вони йдуть паралельно з подієюю і ліричною лініями сюжету, зближуючись наприкінці з ідеологічною позицією автора. Очевидно, П. Тичині непросто було переконувати себе й уявного читача в правдивості філософських висновків, майстерно сформульованих і вдало введених до структури твору. Загальна правда, акцентована автором, приваблювала й насторожувала. Для її утвердження потрібні були більші творчі зусилля. Вони зреалізувалися у численних фрагментах філософського повтору. Психологічні повтори як носії індивідуальної правди скоротили шлях від ситуативних запитань до високої істини, яка забезпечувалась життям кожного, хто воював і вмирав на фронті або страждав у тилу. Очевидно, тому поет закінчив твір варіантом психологічного повтору: у ньому більше людського серця.

Поема «Похорон друга» засвідчувала високий талант її автора. Він не тільки повертав собі загальноновизнаний рі-

вень творчості молодих літ — він був готовий продовжити перервану естетичну комунікацію і зробив у цьому напрямі важливі кроки. Але не так усе просто. Залишились загадки, пов'язані з поемою. З одного боку, поет зробив помітні кроки назустріч своєму таланту, що не може не тішити. З другого боку, картини сновидіння ліричного героя й прикінцеві ідеологеми обтяжують художній світ поеми. Вона закінчилась раніше, ніж автор поставив останню крапку. Ідеологічні обставини виявились сильнішими за талант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губар О., Чернець Л. Павло Тичина. Семінарії / О. Губар., Л. Чернець. — К.: Вища школа, 1984. — 262 с.
2. Козицький П. Перемога над смертю / П. Козицький // Про Павла Тичину. Статті, нариси, спогади. — К.: Рад. письменник, 1976. — С. 51–56.
3. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) / Василь Стус. — К.: Тов-во «Знання» України, Видавничо-поліграфічний центр «Знання», 1993. — 96 с.
4. Тичина П. Із щоденникових записів / П. Тичина. — К.: Рад. письменник, 1981. — 430 с.
5. Тичина П. Твори: В 2 т. / П. Тичина. — К.: Дніпро, 1976. — Т.2. — 423 с.
6. Хархун В. Поема Павла Тичини «Похорон друга» крізь призму тоталітарної естетики / В. Хархун // Дивослово. — 2009. — № 6. — С. 49–52.
7. Шаховський С. Павло Тичина. Життєпис поета і громадянина / С. Шаховський. — К.: Дніпро, 1968. — 219 с.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.